

*word-formation filling that testifies to the general progress of the dialectal adverbial system trends and archaicity of this layer of vocabulary. The variant of analyzable adverbialives is marked even in the speech of one dialect speaker, which testifies to activity of their functioning as one of the most used digits of adverbs next to local adverbs as the basic representatives of semantics of place and time in the dialectal speech. The collected material in the Middle Polissian dialects of Zhytomyr area grounds to consider the dialects of time on denotation of parts of a day in the context of Polishchukys' world view, as often enough adverbial lexemes function without the specification of pointing on morning-daily or evening-night time in opposition in 'light part of a day' – 'in dark part of a day'. At the same time for the name of concrete parts of a day in accordance with semantics of the adverbs such basic semy are distinguished: 'very early, before the sunrise', 'in the morning', 'in daily time, in a day', 'in evening time, in the evening', 'in a night-time, at night' formed mostly from the roots that express the semantics of corresponding part of a day.*

**Keywords:** adverb, adverbialives of time, Middle Polissian dialects, semantics, structure, variety.

*Матеріал надійшов 30.06.2016*

УДК 811.161.2'28

Дика Л. В.

## ОКАННЯ МАШІВСЬКОГО ТИПУ

*У статті на матеріалі діалектних текстів говірки села Машеве Чорнобильського району Київської області розглянуто приклади вживання **о** на місці етимологічного **а**, підкреслено регулярність, системність і стійкість цієї риси; проаналізовано різні погляди щодо походження і давності окання в середньополіських говірках.*

**Ключові слова:** гіперизм, окання, акання, середньополіський говір, чорнобильські говірки.

В останні роки діалектологи звертають дедалі більше уваги на зміни, які відбуваються в сучасному діалектному мовленні, і причини, що їх зумовлюють. Одним із основних чинників таких змін, на думку багатьох дослідників, є вплив української літературної мови та російського розмовного мовлення. Водночас учені підкреслюють стійкість діалектних систем, яку виявляють не лише говірки давнього походження, що побутують у межах відносно однорідних ареалів, а й говірки, що функціонують у полімовному та полідіалектному оточенні. Зокрема, Г. Мартинова, дослідниця старожитніх середньонадніпрянських говірок, відзначає «потужність середньонадніпрянської основи», що виявляється в «здатності протистояти тиску суміжних діалектів і зберігати специфічні для її системи особливості» [7, с. 292]. К. Глуховцева, повторно

обстеживши східнословобжанські говірки, представлені в Атласі української мови, зробила висновок про високий ступінь стабільності цих говірок упродовж останніх 50 років [2, с. 8]. А. Колесников, який досліджує новожитні говірки межиріччя Дністра і Дунаю, вказує на збереження українськими говірками цього регіону особливостей материнських діалектних мікросистем упродовж 200 років: «...цього часового проміжку виявилось недостатньо для відчутної втрати материнської основи та виформування окремого діалектного типу» [6, с. 517–518]. Наведені фрагменти засвідчують стійкість, яку виявляє діалектна мова попри впливи української літературної мови через школу та засоби масової інформації, вплив російської мови та інших говіркових систем. Виявити причини такої стійкості допоможуть дослідження окремих діалектних явищ, які

становлять специфіку певної говірки і які зберігають свою якість упродовж тривалого часу.

Однією з характерних рис північної частини чорнобильських говірок, що належать до перехідних між українською та білоруською мовами, є поява *o* на місці етимологічного чи очікуваного *a* в ненаголошених складах, наприклад: *хвоміл'ейа, бот'к'і, мошина, мол'іна, Омеріка, комонд'ір* тощо. Сьогодні існує кілька поглядів на природу цього явища. На думку Т. Назарової, зазначена риса є прикладом гіперизмів. Згідно з її визначенням гіперизм, або «хибна аналогія», – це «поява етимологічно не виправданих звуків і варіантів за аналогією до тих випадків, коли подібні звуки і форми виникали закономірно» [8, с. 18]. Дослідниця виділила дві причини виникнення гіперизмів: перша – «наслідування “зразкової” мови» (зразковими можуть бути форми літературної мови або іншого провідного діалекту); друга – «стикання особливостей двох діалектів (мов) і своєрідний “опір” одного діалекту (мови) впливові іншого діалекту (мови)» [8, с. 18–19]. Як висновок, виникнення *o* на місці етимологічного *a* в говірках північної Чорнобильщини – це своєрідний опір говірок з українською основою впливам білоруського акання [8, с. 24].

Очевидно, що питання про українську основу говірок з оканням є дискусійним і потребує докладнішого вивчення, оскільки однією з важливих діалектних рис цієї території є пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду (*н'ебо, т'епло, с'ерпами, н'е знайу, л'ежала*), що радше є рисою білоруською. З другого боку, відсутність акання, дзекання, цекання може свідчити про їхню належність до українських говірок. Решта рис – наявність дифтонгів та монофтонгів на місці етимологічних *o, e* в новозакритих складах, збереження давнього *i* (*бач'іт', грібі, сновал'і, ход'іл'і*), твердість *p* (*прал'і, монастира, гореват*) – є характерними для багатьох поліських говірок. Відповідно, характер основи в цьому випадку не може бути показовим, а теза про те, що «насування акання викликало опір українських говірок», може бути дискутованою.

Ще одним дискусійним питанням є питання давності виникнення окання. Якщо взяти до уваги гіперичний характер окання, то це явище, як пише Ю. Шевельов, мало б бути відносно недавнім. Учений зазначає, що таку «інтерпретацію не можна відкинути а ргіогі, але її дошкульним місцем є те, що коли надпоправний ужиток загалом має завжди нерегулярний характер, то в частині згаданих говірок поодиноких сіл (наприклад, у Машевому) *o* з'являється з абсолютною регулярністю. Натомість у переднаголошеному складі *a* зовсім не припускається. Тому існує спокуса розглядати це

“окання” машевського типу як старе, ще доісторичне місцеве явище» [10, с. 116].

Про слухність припущень Ю. Шевельова можуть свідчити сучасні дослідження говірки села Машеве. Записи, здійснені майже через півстоліття після досліджень Т. Назарової, виявили стійкість цієї фонетичної риси. Показовим є те, що за останні 50 років на машівську говірку майже не вплинула українська літературна мова чи сусідні говірки, у яких відсутнє окання. Важливо також те, що матеріали були записані від діалектоносіїв, які після Чорнобильської трагедії вже понад 10 років проживали на іншій діалектній території, зокрема в с. Лукаші Барішівського району Київської області (говірка с. Лукаші належить до перехідних від східнополіських до середньонаддніпрянських говірок).

Повторне дослідження говірки с. Машеве за свідчило збереження *o* в усіх позиціях, які свого часу описала Т. Назарова:

– у першому переднаголошеному складі: *хвор'тух, мой'но, кор'топл'у, но'роду, до'л'еко, до'у'но, док, кро'с'іва, со'ма со'мен'ка, сло'ун'ейиши, мо'лийе, то'к'ійе, кводратну, до'вай, хво'тало, ло'мат'і, ко'зат', хо'пат', зво'р'іт'*;

– у другому і третьому переднаголошених складах: *нову'чілас'е, нозово'рілас', позобу'валос', зошчи'палі, зобол'елі, позоши'валіс', вуко'роско'лос'е*;

– у післянаголошеному складі: *'облос'т', мо'шиномі, бо'рономі, пет'нацот', дво'нацот'і, дв'ацот', с'нідон'е*;

– у префіксах та прийменниках *за, на*: *зо'йім, зо нас, зо'зіму, з-зо сто'ла, зот'калі, зо'м'ерзн'е, зого'дає, но хл'еб, но сул', но кру'тийе 'гори, но су'х'ійе 'лози, но з'емл'а'нийе боло'та, но с'тарос'ц', но'заўтра, но в'е'чур, но гр'ібох, но'п'раст', нов'і'вала*;

– у формах дієслів: *з'думот', но'к'ідойут', ро'ботолі, рос'казуволі, пороску'лачуволі, пр'іч'ін'л'уволі, пос'н'едолі, ве'черолі, 'радуваліс', по'жалувоў, 'вужола, йдам, пообс'кобл'уїом, порустоўл'айом, по'муїом*;

– у дієприкметникових суфіксах: *по'гадоного, по'казоного*.

Особливо показовими є лексеми іншомовного походження, які давно побутують у говірках. Ці слова є частотними в українській мові, що мало б сприяти їхній нормативній вимові, однак у машівській говірці стійкими є форми з *o*: *оу'тобузи, оп'ел'с'ін, квод'рат, бон'діти', поро'зіти, порт'ізани, олко'гол'ікі*. Ці приклади є свідченням регулярності вживання *o* на місці *a*, що певним чином може підважити твердження про гіперичний характер окання.

Вплив російської літературної мови та російської розмовної мови в говірці відчутний переважно в лексиці чоловіків, які довший час перебували за межами рідного села (служба в армії, участь у війні); однак навіть у словах, які мовці очевидно чули в російській фонетиці, спостерігаємо відсутність характерного для російської мови акання: *оку'пацейа, от'рад, обмунд'іро'ван'їе, об'уч'ен'їе, оброзо'ван'єйа, о'боз, оста'ноўка, оброш'чаліс', об'езат'ел'но, о'бічно, о'бічєй, об'ратно, обикно'вєно, Ок'т'абирс'ку, о'д'іноцот', 'возрості*. Можна припустити, що ці форми постали під впливом української вимови, однак приклади на зразок *оўто'мат, ок'цент, оп'рел'а, ох'вішкі, оку'рат, Зокоў'казки' полк, но'чал'нік, у ор'хівах, в ок'т'іві*, де *о* виникає на місці очікуваного *а*, свідчать про пристосування їх до фонологічної системи говірки, особливою якої є неприпустимість вживання *а* в ненаголошеній позиції; пор. також слова церковнослов'янського походження: *цо'ру н'е'б'єсному, спо'сі, спо'сібо, бло'гі, но'сушни, благо'датна*.

Розхитування говіркової норми спостерігаємо переважно в частотних словах, які є спільними для української та російської мов, особливо це характерно для мовлення чоловіків: *аў'тобусна, аўто'полк, аўтот'ранспорт, акту'ал'но, а'нал'із, ап'рат, 'атомна, 'арм'єйа, арт'удго'тоўка, інвал'ід*. Часто такі форми побутують паралельно з формами з *о*: *охв'іцєрск'їє жун'кі – охв'іцєри*. Відхилення від говіркової норми помітне також у власних назвах, особливо в іменах та назвах країн, які сьогодні є широкоживаними: *Анд'рей – Онд'рейу, Онд'рейєвого брата, Онд'рейха, Ар'тем – Ор'т'ома, 'Аўстрєйа – Оўст'рійскі 'Ал'ни, А'меріка – О'меріка, оме'ріканці*. У давніх іменах зберігається *о*: *Онтос'єй, Оўрам, Оўд'уха, Мо'р'їа, Восіл'*. Безпаралельні форми виступають у низькочастотних запозичених словах: *а'мін', А'шот*.

За спостереженням Т. Назарової, ненаголошене *а* не заступається фонемою *о* тільки в тих випадках, коли *а* визначає певну граматичну категорію. Приклади із сучасних записів говірки с. Машеве також підтверджують незмінність цих позицій:

– у формах іменників: а) у наз. відм. одн.: *Тройїца, Бого'род'їца, Пок'рова, 'церква, с'лава, зо'віца, скульо'віца, муро'віца, зуб'їшча, су'чїшча, п'їатнїца, 'їатрїца*; б) у род. відм. одн.: *ў'Бога, б'рата, 'бат'ка, с'в'єкра, с'паса, з'р'єшнїка, хо'з'айїна, д'є'тїнца, 'с'єрца, х'л'єбца, 'жїта, 'горєчка, з Гу'сова, з 'Машова*; в) в ор. відм. одн. і мн.: *само'тужкамї, с'обабкамї, але мо'шїномї, бо'рономї*; г) у місц. відм. мн.: *ў 'хатах, по 'хатах, но 'п'єчах, 'н'ємцах, 'с'олах*;

– у формах прикметників: *'поўна, кро'сїва, у'рочна, т'кана, полот'н'ана, прїст'р'єтна, усі'пушчайа, тре'сушча, ко'л'ушча, бол'ушча, н'єго'д'ашча*;

– у формах дієслів: *очи'наца, зо'п'їшуца, с'тойат', погемо'н'єла, поб'є'єдовала, сп'є'вала, гор'євала, догл'є'дала, пуб'матувала', по'мо'л'їлас'є*;

– у прислівниках *'можна, т'рєба, но'заўтра, 'тутока*.

Випадки непереходу *а* в *о* зафіксовані в переднаголошеній позиції в окремих словах: *їа'кїєс', їа'ку, а'ну, а'га, а'ле, а'бошо, анї'шо, анї'чого*; розхитування помітне в сполучнику *або*, частотнішим варіантом якого в говірці є форма з початковим *о*.

Повторне дослідження говірки села Машеве засвідчило стійкість однієї з визначальних її говіркових рис – вживання в ненаголошених позиціях *о* на місці етимологічного чи очікуваного *а*; винятком є післянаголошені позиції, де *а* визначає граматичну категорію. Очевидно, стійкості цієї риси сприяли особливості фонологічної системи говірки, а саме неприпустимість появи *а* в переднаголошених позиціях. Випадки відхилення від говіркової норми є нечисленними, переважно зумовленими впливом зовнішніх чинників. Про системність, обов'язковість і поширеність цього явища можуть свідчити приклади, у яких *о* заступає будь-який ненаголошений голосний: *о'кони, оконо'стас, прос'в'атаїа, Про'чїстої 'матці, 'анголи-ар'ханголи, онт'іре'суїут', онт'іресно, овоку'віровалї, но'д'єл'а, Оў'д'уха, Ол'ана, То'т'ана, воў'торок*. На нашу думку, саме ці приклади є виявом гіперкорекції, які є яскравою ілюстрацією традиційного пояснення гіперизмів. Зокрема, згідно з визначенням П. Гриценка, в основі виникнення гіперизмів «лежить рівень мовної свідомості мовців – неправильні уявлення про закономірності структурної організації мовних систем, дистрибуцію диференційних ознак окремих явищ; намагання дотримуватися норми зумовлює перенесення її на явища, які не підлягають діянню цієї норми» [5, с. 90].

Твердження про гіперичний характер власне окання, напевно, ще потребує додаткових аргументів. Т. Назарова, пояснюючи гіперичний характер окання, зазначала, що в ньому виявляється, з одного боку, відштовхування від акання, а з другого боку – уподібнення за аналогією до слів української мови з етимологічним *о*, що не змінювалося в *а* (*голубка, погода*) [8, с. 24]. Однак виникає питання, чому саме чорнобильські говірки виявили такий «рішучий опір» білоруському аканню на відміну від решти поліських говірок, які контактують з білоруськими, наприклад, від

чернігівських говірок, де акання поширене в українських говірках на досить значній території. Не зрозуміло також, чому аналогія до слів української мови з етимологічним *о*, що не змінювалося в *а*, виявилася сильнішою за аналогію до слів української мови з етимологічним *а* (*батьки, майно, свати*). Також потребує додаткової аргументації висновок, що «зміна *а* в *о* відбулася шляхом пересунення артикуляції звука *а* (звука заднього ряду, низького піднесення) вгору до середнього піднесення з набуттям лабіальності» [8, с. 24]. Очевидно, треба дослідити умови, за

яких таке пересунення можливе, бо в багатьох випадках це суперечить загальній тенденції української мови до вокальної гармонії, наприклад: *до'вай, хво'тало, ло'маті, ко'зат', хо'пат'*. Відповіддю на ці питання може бути наведене вище припущення Ю. Шевельова про праслов'янський характер окання [10, с. 112–113].

Отже, дослідження історії визначальних діалектних рис певного ареалу дає змогу з'ясувати чинники, які найбільше сприяють збереженню діалектних рис, а також простежити тенденції динаміки діалектних систем, що призводить до їх трансформації.

#### Список літератури

1. Атлас української мови : у 3 т. – Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі – К. : Наук. думка, 1984.
2. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / К. Д. Глуховцева. – К., 2006. – 38 с.
3. Говірка села Машеве Чорнобильського району / уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – Ч. 1. – К. : Довіра, 2003. – 455 с.
4. Говори української мови : збірник текстів / упор. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
5. Гриценко П. Ю. Гіперизм / П. Ю. Гриценко // Українська мова : Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 90–91.
6. Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка / А. О. Колесников. – Ізмаїл : СМІЛ, 2015. – 676 с.
7. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.
8. Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Діалектологічний бюлетень. – К., 1961. – Вип. VIII. – С. 18–30.
9. Назарова Т. В. К характеристике украинского вольинско-полесского вокализма / Т. В. Назарова // Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования. 1970. – М. : Наука, 1972. – С. 40–64.
10. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2001. – 1054 с.

L. Dyka

### OKANNYA OF MASHEVE TYPE

*In the article considers some examples of hypercorrect use of [o] in the place of etymological a, based on the material of dialectal texts from Masheve village of Chornobyl district, Kyiv region; regularity, system character and stability of this feature are shown; different views on the origin and age of okannya in Middle Polissian dialect are analyzed.*

*Stability of okannya appears in records which are carried out almost half a century after the researches of Tetyana Nazarova. For the last 50 years the Masheve local dialect had little influence of standard Ukrainian, standard Russian, and nearby local dialects without okannya. This repeated research of the Masheve local dialect specified the maintainance of [o] in unaccented syllables, in prefixes and prepositions, in verbal forms and adverbial participial suffixes. Exceptions are presented in the cases when unaccented [a] defines certain grammatical category in the forms of nouns, adjectives and in adverbs. We see shaking loose of (deviation from) dialectal norm primary in frequent words which are common for both Ukrainian and Russian languages; it is characteristic mainly for speech of men. Deviation from the dialectal norm is noticeable also in the proper names, especially in the personal names and names of countries, which are widely used today. Non-parallel forms appear in loan-words of low frequency.*

*Examples in which [o] replaces any unstressed vowel (окони, оконостас) testify to the system character, obligatoriness and prevalence of this phenomenon. Stability of okannya in Chornobyl local dialects can be explained by the specific character of their phonological system. Hypothesis about hypercorrect use of [o], which was defended by Tetyana Nazarova at one time, requires additional arguments. Prevalence of okannya only in Chornobyl local dialects, stability of forms with [o] during long period of time confirms suppositions of Yuri Shevelyov about common Slavic character of okannya. Researches of history of the main dialectal features of certain areas give the possibility to find out factors which are the most instrumental in the maintenance of dialectal features, as well as trace the tendencies in dynamics of the dialectal systems which result in their transformation.*

**Keywords:** hypercorrect forms, okannya, akannya, Middle Polissian dialect, Chornobyl local dialects.

Матеріал надійшов 12.09.2016